

**SZYMON
DATNER**

**ZAGŁADA
Białegostoku
i Biało-
stocczyzny
Notatki
dokumentalne**

WYDANIE KRYTYCZNE PRAC
CENTRALNEJ ŻYDOWSKIEJ KOMISJI HISTORYCZNEJ

**Zagłada
Białegostoku
i Białostocczyzny**

KOMITET REDAKCYJNY SERII
„WYDANIE KRYTYCZNE PRAC
CENTRALNEJ ŻYDOWSKIEJ KOMISJI HISTORYCZNEJ”

Ewa Koźmińska-Frejlak (przewodnicząca)
Eleonora Bergman
Helena Datner

SZYMON DATNER

**Zagłada
Białegostoku
i Biało-
stocczyzny
Notatki
dokumentalne**

WYDANIE KRYTYCZNE PRAC
CENTRALNEJ ŻYDOWSKIEJ KOMISJI HISTORYCZNEJ

© Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma, Warszawa 2024

ISBN 978-83-67872-13-3

Redakcja, korekta i indeksy

Beata Bińko

Opracowanie przypisów

Sylvia Szymańska-Smolkin

Tłumaczenie

Sara Arm (wstęp oraz rozdz. 1–11),

Adam Bielecki (rozdz. 12–18 i 21),

Julia Jakubowska (rozdz. 19 i 20)

Ostateczna forma przekładu

Eleonora Bergman

Kolacjonowanie

Monika Adamczyk-Garbowska

Konsultacje jidyszystyczne

Magdalena Siek, Magdalena Wójcik,

Zofia Zięba

Redaktor prowadząca

Anna Opolska

Projekt i skład

Błażej Pindor

Mapy

Robert Chmielewski

według koncepcji Eleonory Bergman

Skład wersji elektronicznej

Michał Latusek

Dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Publikacja powstała
przy wsparciu
Fundacji im. Róży Luksemburg
— Przedstawicielstwo w Polsce

Na skrzydełku fotografia Szymona Datnera z archiwum rodzinnego Heleny Datner.

W tomie zamieszczono reprodukcję pierwszej strony maszynopisu
„Der kamf un churbn fun jidysz Bialistok un bialistoker prowinc”.

Dziękujemy Sarze Arm za zgodę na publikację tekstu Szymona Datnera w tłumaczeniu
dokonanym przez nią wspólnie z Julią Jakubowską i Adamem Bieleckim. Dołożyliśmy
wszelkich starań, by skontaktować się ze wszystkimi spadkobiercami praw autorskich.
Osoby, do których nie udało nam się dotrzeć, prosimy o kontakt z ŻIH.

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma

ul. Tłomackie 3/5

00-090 Warszawa

www.jhi.pl

Księgarnia internetowa: www.ksiegarnianatlomackiem.pl

Wydanie pierwsze

Spis treści

Informacja o serii

(Ewa Koźmińska-Frejłak) 9

...jesteśmy tu, by opowiedzieć ich historię...

(Ewa Koźmińska-Frejłak) 11

Szymon Datner

Zagłada Białegostoku i Białostocczyzny.

Notatki dokumentalne 29

Zamiast Wstępu! 31

Rozdział 1 [Dzień 16 sierpnia 1943 r. zamyka tragiczny rozdział historii białostockiego żydostwa...] 38

Rozdział 2 [Żłudne i duszące były tamte czerwcowe dni 1941 r. w regionie białostockim...] 40

Rozdział 3 Niemiecki „debiut” 44

Rozdział 4 [W tamten czarny piątek Germania triumfowała nad Judeą...] 53

Rozdział 5 [Płakały po tamtym krwawym piątku setki białostockich rodzin...] 55

Rozdział 6 Jak Niemcy pogrzebali w Białymstoku Marksa, Engelsa, Lenina, Stalina 65

Rozdział 7 [Wydarzenia na placu Branickich i „pogrzeb” Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina uspokoiły trochę białostockich Żydów...] 68

Rozdział 8 [Tragedia „czwartkowych” powinna była otworzyć oczy całemu narodowi, a zwłaszcza jego inteligencji...] 71

Rozdział 9	Stało się; adwokaci	78
Rozdział 10	Prowincja	87
Rozdział 11	Koniec białowieskich gmin żydowskich	90
Rozdział 12	Koniec gminy żydowskiej w Wiźnie	96
Rozdział 13	Rzeź w Wąsoszu	99
Rozdział 14	Zagłada Radziłowa	102
Rozdział 15	Zagłada Jedwabnego	115
Rozdział 16	Zagłada Żydów w Kolnie	122
Rozdział 17	Zagłada Stawisk	126
Rozdział 18	Zagłada osiedla w Zaręczach Kościelnych	130
Rozdział 19	Białostocki Judenrat	136
Rozdział 20	Ewakuacja do Prużany	177
Rozdział 21	Wiadomości o Ponarach i słonimskiej rzezi oraz problem obcych w białostockim getcie	185

Słownik miejscowości

<i>(Eleonora Bergman)</i>	198
---------------------------	-----

Szymon Datner. Życie i praca

<i>(Helena Datner)</i>	218
------------------------	-----

Część pierwsza. Ta strona	221
---------------------------	-----

Przedwojnie	221
-------------	-----

Rodzina

Achad Haam

Nauczyciel gimnastyki

Esperantysta

Indeks w hebrajskiej obwołucie

Czas wojny	241
------------	-----

Getto

Partyzantka żydowska

Komendant

Dylematy czasu wojny

Białystok po wojnie	258
Tworzenie i zbieranie źródeł	
Pierwsze opracowania: „Walka i zagłada” i „Churban Białystok un umgegn” jako <i>communal testimony</i>	
Gmina żydowska	
Obywatel	
Pierwszy proces Szymona Datnera	
Dziennik cypryjski	287
Druga ucieczka Szymona Datnera	
Drugi proces Datnera	
ŻIH po raz pierwszy: 1948–1953	294
Klimat epoki	
ŻIH jako placówka badawcza	
Źródła stare i nowe	
Nowe i stare tematy	
 Część druga. Tamta strona	313
Murarz IV kategorii	313
Dyrektor Pilichowski i jego czasy	315
Klimat epoki 1956–1968	
Książki	
Las Sprawiedliwych — nieprawda Szymona Datnera	
Dyrektor Czesław Pilichowski	
ŻIH po raz drugi: 1969–1970	335
Czas dialogu	344
Klimat epoki	
Powrót do źródeł	
ŻIH po raz trzeci: 1980–1988	351
Uspokojenie	354
 Bibliografia prac Datnera	
(<i>Szymon Datner, Helena Datner</i>)	360
 Indeks osób	372
 Indeks miejscowości	384

Seria pomyślana jako **Wydanie Krytyczne Prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej** przybliży dokonania wczesnych studiów nad Zagładą w Polsce. Ma ona udokumentować ich pionierski, niepowtarzalny, a przy tym wciąż świeży i aktualny wymiar, zarazem zaś wskazywać na osadzenie prowadzonych wówczas badań w tradycji żydowskiej historiografii, szczególnie okresu przedwojennego. Ambicją projektu jest włączenie tych prac w obieg światowy. W serii ukazują się wybrane publikacje CŻKH*, te o najdonioślejszym znaczeniu, z reguły dotychczas niewznawiane; przewidujemy także wydanie wcześniej niepublikowanych tekstów Komisji: dokumentów, książek przygotowanych do druku przez CŻKH, również tych, które ukazały się nieco później, w innym języku i gdzie indziej, jak też prac napisanych w jakiś czas po rozwiązaniu CŻKH, na bazie materiałów zgromadzonych w Komisji, przez osoby z kręgu jej twórców i bliskich współpracowników.

Teksty oryginalne publikujemy w opracowaniu krytycznym przygotowanym przez zaproszonych do projektu badaczy Zagłady. Rozbudowany aparat przypisów służy nie tylko skonfrontowaniu danych zawartych w tekście oryginalnym z dzisiejszym stanem wiedzy czy wskazaniu najnowszej literatury przedmiotu, lecz ma także dostarczać dzisiejszemu czytelnikowi informacji tuż po wojnie niedostępnych lub — wtedy — oczywistych, odnoszących się do faktów wówczas powszechnie znanych. Sam w sobie stanowi również rodzaj glosy,

* Więcej informacji na temat Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej i genezy prowadzonych przez nią badań czytelnik może znaleźć we Wprowadzeniu do pierwszej publikacji serii — książki Szymona Datnera *Walka i zagłada białostockiego ghetta*.

komentarza, którym — tak jak to jest w tradycji żydowskiej przyjęte — obrasta pierwotny tekst źródłowy. Podobnym komentarzem, sytuującym tekst oryginalny w badaniach historycznych (zarówno przedwojennych, jak i tych prowadzonych po 1944/1945 r.), a zarazem przyznającym jego rozwinięcie, uzupełnienie, odpowiedź nowych dróg interpretacji, mają być napisane współcześnie eseje, które towarzyszą naszej edycji.

Integralną częścią projektu jest koncepcja opracowania graficznego serii. Mimo bowiem wszelkich trudności, jakie musiała napotykać działalność wydawnicza CŻKH, jej pracownicy przywiązywali wagę do szaty edytorskiej. Rozwiązanie współczesne — utrzymane w oszczędnej stylistyce, operujące prostymi środkami, przy tym wyraziste — nawiązuje do estetyki oryginału, co pozwala dostrzec włączona do obecnej edycji na osobnej karcie reprodukcja okładki pierwodruku. Nad ostatecznym kształtem książek ukazujących się w serii czuwa Komitet Redakcyjny.

Ewa Koźmińska-Frejłak

...jesteśmy tu, by opowiedzieć ich historię...

Zasadniczą część książki stanowi tekst Szymona Datnera „Der kamf un churbn fun jidyszn Bialistok un bialistoker prowinc” (Walka i zagłada żydowskiego Białegostoku i białostockiej prowincji). Przystępując do pracy nad nim, autor planował stworzyć monografię poświęconą dziejom ludności żydowskiej Białostocki w czasie II wojny światowej. Z zamiarem jej przygotowania nosił się już w trakcie pisania *Walki i zagłady białostockiego ghetta* — książki wydanej zaraz po wojnie, która, jak to sam określał, „pomyślana była” jako „szkicowa próba ujęcia całości dziejów Żydów Białostocki” i miała stać się podstawą właśnie „przyszłej monografii”¹. Otwierające „Der kamf un churbn fun jidyszn Bialistok un bialistoker prowinc” partie tekstu powstały przypuszczalnie w pierwszym półroczu 1946 r., w każdym razie maszynopis obejmujący wprowadzenie oraz jedenaście początkowych rozdziałów został złożony w Archiwum Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Białymstoku (WŻKH) pod koniec lipca. Kolejne dziesięć części trafiło tam w listopadzie tego samego roku. Po przekształceniu Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej (CŻKH) i podległych jej agend terenowych w Żydowski Instytut Historyczny wszystkie 21 rozdziałów znalazło miejsce w Archiwum ŻIH, gdzie są przechowywane do dziś w Zespole 301 — „Zbiorze relacji Żydów ocalałych z Zagłady”. Wiadomo,

1 S. Datner, *Słowo od autora*, w: *Walka i zagłada białostockiego ghetta*, Warszawa 2014. Publikacja tej książki, opatrzonej przypisami Ewy Rogalewskiej, posłowiem Katrin Stoll oraz wstępem piszącej te słowa, zainaugurowała serię „Wydanie Krytyczne Prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej”.

że w następnych latach Datner kontynuował pracę nad monografią, najpewniej zresztą — przynajmniej w początkowym okresie — nieprzerwanie, także w trakcie trudnej, nielegalnej podróży do chorego ojca mieszkającego w Palestynie, którą podjął na przełomie 1946 i 1947 r. Potwierdzają to jego zapiski z września 1947 r., prowadzone w obozie dla internowanych na Cyprze, dokąd trafił na początku maja, zatrzymany przez brytyjskie władze mandatowe Palestyny wraz z ponad półtora tysiącem innych Żydów — współpasażerów statku usiłujących przedostać się do Erec. Odnotował wówczas, że pracował nad „dwudziestym piątym rozdziałem monografii”². Jeśli przyjąć, że Datner numerował kolejno powstające części, a nie ma powodów, by w to wątpić, oznaczałoby to, że rozdziały 22, 23 i 24 we wstępnej, szkicowej postaci powstały wcześniej (finalny kształt Datner nadał im w drugiej połowie 1949 r., już jakiś czas po powrocie do Polski³). Historią żydowskich mieszkańców ziemi białostockiej, szczególnie w okresie II wojny światowej, Datner zajmował się przez całe życie, napisał na ten temat wiele tekstów⁴, na początku lat osiemdziesiątych zaproponował nawet ŻIH przygotowanie opracowania na temat Żydów Białostoczczyzny (nie uzyskał odpowiedzi)⁵. Monografię, którą zaplanował jeszcze w latach czterdziestych, nigdy jednak nie stworzył.

Pomysł Datnera na monografię współgrał z duchem czasu, w każdym razie tym panującym w środowisku ocalałych z Zagłady w Polsce zaraz po wojnie. W 1945 r. materiały spływające do Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej porządkowano między innymi w układzie geograficznym. We wrześniu 1945 r. na drugiej naradzie naukowej CŻKH Helena Drobnerowa omawiając pracę w „swoim dziale”, określiła go mianem „kronika miast”. Jej celem — wyjaśniała — „jest stworzenie i chronologiczne zestawienie zdarzeń w każdej miejscowości”. I dalej: „Kronikę opracowuje się na podstawie zeznań świadków, pamiętników,

2 Zob. H. Datner, *Szymon Datner. Życie i praca*, s. 292 w tej książce; tam również więcej o wyprawie Datnera do chorego ojca do Palestyny w latach 1947–1948.

3 Rozdziały 22, 23 i 24 opatrzone — odpowiednio — odręcznym podpisem Datnera i datą 29 marca 1949; adnotacją: „ten rozdział zakończono i skorygowano dziś 8 sierpnia 1949 r.”; adnotacją: „zakończone w 1949 r., skorygowane dziś 10 sierpnia 1949 r.”; zob. Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej AŻIH), 302/127, k. 81, 142, 145.

4 Zob. *Bibliografia prac Szymona Datnera* w tej książce.

5 Na ten temat zob. H. Datner, *Szymon Datner. Życie i praca*, s. 266–267.

materiałów bibliograficznych”⁶. Z idei „kroniki” wyrósł projekt *Pinkas Pojln — Kroniki Gmin Żydowskich w Polsce*⁷ sformułowany przez kierownictwo Komisji nie później niż jesienią następnego roku. „Praca ta pomyślana została jako zbiór oddzielnych monografii: na treść każdej monografii złoży się krótki zarys historyczny każdej gminy do wojny, dzieje tego skupienia i jego zagłady w okresie okupacji” — zapowiadali działacze CŻKH w krótkiej notce informacyjnej⁸. *Pinkas Pojln* w założeniu miało „objąć dzieje tych wszystkich miejscowości w Polsce, gdzie istniały skupienia żydowskie i zostały zniszczone przez okupanta niemieckiego” — oświadczała gdzie indziej⁹. I jeszcze precyzowali, że przyszłe wydawnictwo oprócz dokumentowania historii, szczególnie w czasie Zagłady („Centralna Żydowska Komisja Historyczna dąży do tego, by świat był dobrze poinformowany zarówno o straszliwych niemieckich zbrodniach, jak również o martyrologii i ruchu oporu każdego, nawet najmniejszego skupienia żydowskiego w Polsce”¹⁰) — ma na celu „uwieczni[ć] pamięć wszystkich tych, którzy zginęli w tragicznym tym okresie”¹¹ („kolektywna ta publikacja stanowić będzie zbiorowy nagrobek na rozsianych po całej Polsce mogiłach żydostwa polskiego”¹²). W ramach realizacji projektu zwracano się między innymi do komórek terenowych Komisji z prośbą o „zbieranie i przekazywanie [...] wszystkich materiałów dotyczących dziejów ludności żydowskiej w miastach i osiedlach [danego] województwa w okresie okupacji niemieckiej”. „Wszystkich” to znaczy — wyjaśniali autorzy pisma — „znajdujących się w zasobach archiwów komunalnych, państwowych instytucji społecznych lub osób prywatnych”¹³. „Dla skoordynowania pracy [...] i uniknięcia

6 Zob. AŻIH, 303/XX/12, II dzień narady naukowej w CŻKH 20 września 1945 r., k. 82.

7 Ta równoznaczność została wskazana w notce informacyjnej na temat projektu przygotowanej przez CŻKH, zob. AŻIH, 303/XX/184, „Pinkas Pojln”, k. 15.

8 Zob. *ibidem*.

9 Zob. AŻIH, 303/XX/39, Odpis ankiety Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce [skierowanej do ziomkostw], k. 9.

10 Zob. AŻIH, 303/XX/184, „Kronika Żydów Polskich”, k. 14.

11 AŻIH, 303/XX/39, Odpis ankiety Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w Polsce [skierowanej do ziomkostw], k. 9.

12 AŻIH, 303/XX/26, Sprawozdanie z działalności Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej (skrót) [adnotacja w oryginale; tekst niedatowany i niepodpisany], k. 58.

13 Władze Komisji posłużyły się pismem o stałej treści, w którego nagłówku zostawiono miejsce na wstawienie nazwy adresata. W zasobach AŻIH zachowały się m.in. takie pisma

[jej] dwutorowości” oczekiwali informacji, czy oddziały Komisji planują „samodzielne opracowanie regionalnego wydawnictwa”¹⁴. W odpowiedzi wystosowanej 16 października władze Wojewódzkiej Komisji Historycznej w Białymstoku powiadamiały, że „monografię o Białostocczyźnie opracowuje Dr Szymon Datner, współpracownik” tejże¹⁵.

W drukowanej tu pracy Datner opowiada, zgodnie ze swoją najlepszą wiedzą — precyzyjnie, o prześladowaniach ludności żydowskiej w Białymstoku i na Białostocczyźnie w czasie wojny, o jej postawach w konfrontacji z wiadomościami o Zagładzie, o jej nadziejach na przetrwanie i docieraniu do świadomości wyroku wydanego na Żydów przez Niemców, wreszcie — dochodzeniu do rozumienia jego nieuchronności. Píše przede wszystkim o Żydach, ale też o pozostałej ludności miejscowej zamieszkującej Białostocczyznę, w szczególności o nieżydowskich Polakach i ich stosunku do Żydów — przed Zagładą i po ataku Niemiec na ZSRR. Przedstawia poznane fakty, rekonstruuje bieg wypadków, odtwarza ich okoliczności i zastanawia się nad ich przyczynami. Analizuje, komentuje, gromadzi dowody winy i oskarża.

Początkowe osiemnaście rozdziałów Datner oparł w zasadniczej mierze na relacjach ocalałych, w większości przez niego samego zebranych i zaprotokołowanych (przygotowując tekst do edycji, starano się wskazać w stosownych przypisach wykorzystane przez niego źródła). Uzyskane od innych informacje weryfikował, zestawiając je ze sobą, a jeśli było to możliwe, również z materiałami archiwalnymi. Korzystał także z własnej wiedzy — przywoływał to, co sam widział, o czym wiedział wtedy i w czym brał udział. Rozdziały te obejmują okres niecałych trzech miesięcy liczonych od momentu napaści Niemiec hitlerowskich na ZSRR w czerwcu 1941 r. Rozdziały od pierwszego do dziewiątego koncentrują się na wydarzeniach, które następowały w Białymstoku, począwszy od nalotów bombowych na miasto i zajęcia go przez

adresowane do „Wojewódzkiej Komisji Historycznej”, podpisane przez sekretarza generalnego Józefa Kermisza i dyrektora Nachmana Blumentala, skierowane do WKH w Białymstoku oraz WKH we Wrocławiu, zob. odpowiednio AŻIH, 303/XX/324, k. 48; 303/XX/596, k. 30.

14 Zob. np. AŻIH, 303/XX/324, k. 48.

15 Zob. AŻIH, 303/XX/325, Pismo Żydowskiej Komisji Historycznej przy Wojewódzkim Komitecie Żydowskim w Białymstoku do CŻKH w Łodzi z 16 października 1946 podpisane przez sekretarza i przewodniczącego tejże — odpowiednio — Blumę Fuks i Menachema Turka, k. 26.

Niemców: represjach i zbiorowych mordach dokonanych 27 czerwca, 3 lipca oraz 12 lipca, i ich ofiarach, nazywanych odpowiednio „piątkowymi”, „czwartkowymi” i „sobotnimi”; postępujących po sobie nakazach i zakazach nakładanych na Żydów; powołaniu Judenratu i policji żydowskiej; tworzeniu i zamykaniu getta; mordzie grupy adwokatów, wreszcie — prześmiewczym pogrzebie pomników Marksa, Engelsa, Lenina i Stalina, do udziału w którym okupanci zaprzęgli ludność żydowską, traktowanym jako pretekst do wymyślnego znęcania się nad nią, upokorzeń i wyszydzania. W następnych dziewięciu rozdziałach Datner opisuje falę przemocy wobec Żydów na Białostockczyźnie latem 1941 r. — mordy i pogromy w Hajnówce, Białowieży, Narewce, Wiźnie, Wąsoszu, Radziłowie, Jedwabnem, Kolnie, Stawiskach, Zarębach Kościelnych, w których zasadniczą rolę odegrali miejscowi etniczni Polacy. Datner podjął ten temat jako pierwszy.

Z kolei zasadniczą treść rozdziałów 19, 20 i 21 stanowią dokumenty zachowane w Podziemnym Archiwum Getta Białostockiego, określonego od nazwisk jego organizatorów, Mordechaja Tenenbauma-Tamarofa i Cwiego Mersika, jako Archiwum Mersika-Tenenbauma¹⁶. We wszystkich tych rozdziałach Datner wykorzystał opracowanie Pesacha Kapłana¹⁷ na temat Judenratu w Białymstoku — jego struktury i historii. W rozdziale 21 sięgnął również do relacji ocalałego z egzekucji w Ponarach Isaka Kagana, którą ten złożył przed białostockim Judenratem¹⁸. Datner przytacza obszernie fragmenty oryginalnego tekstu — jak deklaruje — „wiernie poza nieistotnymi skrótami i niedużą redakcją techniczną”¹⁹. Wprowadza do nich podtytuły, dzieli na akapity, zmienia kolejność zdań, a czasem większych całości²⁰, a także na bieżąco

16 O nazwie Archiwum zob. A. Bałkowska, W. Romanik, *Podziemne Archiwum Getta Białostockiego. Archiwum Mersika-Tenenbauma*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały” 2013 nr 9, s. 257. Zespół Archiwum przechowywany w AŻIH określamy także skrótem jako AM-T. O wkładzie Datnera w opracowanie tego zasobu i jego udostępnianie pisze dalej Helena Datner; zob. *eadem*, *Szymon Datner. Życie i praca*, s. 302–304.

17 Kapłan, dziennikarz, literat i działacz społeczny, był zatrudniony w Judenracie na stanowisku przewodniczącego Wydziału Kultury.

18 Więcej na temat Kagana zob. przyp. 456 do tekstu Datnera.

19 Zob. s. 139.

20 Na użytek edycji porównano tekst Datnera z przywołanymi przez niego dokumentami w ich oryginalnym brzmieniu. Zmiany wprowadzone przez Datnera wskazano w stosownych przypisach.

komentuje, uwagi umieszczając w nawiasach — tłumaczy (jak wtedy, gdy podpowiada czytelnikowi, iż ma do czynienia z „aluzją, że po Stalin-gradzie nadejdzie szybko koniec Niemców i ratunek dla Żydów”²¹, albo gdy unaocznia, że podana w tekście informacja ma „ironiczny wydźwięk” i „zawiera tajemniczą aluzję”²²), wyjaśnia (np. że „znany białostocki kompozytor” to Mosze Berman²³), weryfikuje i koryguje (stwierdza np., że podane w dokumencie „daty [w odniesieniu do ewakuacji części więźniów getta białostockiego do Prużany — E.K.F.] [...] są zbyt późne”²⁴, albo że „liczbę [robotników w getcie białostockim po „akcji” lutowej — E.K.F.] oszacowano zbyt nisko”²⁵). Cytowane passusy Datner poprzedza wprowadzeniem ukierunkowującym ich lekturę, osobno — w podsumowaniu — przedstawia płynące z niej wnioski ogólniejszej natury (m.in. dotyczące instytucji Judenratu).

Pracę Datnera otwiera napisany w elegijnym tonie rozdział, umieszczony tam, co sygnalizuje jego tytuł, „zamiast wstępu”. Autor zestawia w nim bogate w swych różnorodnych przejawach życie żydowskich mieszkańców Białegostoku i Białostoczczyzny przed wojną z sytuacją nielicznych ocalałych, którzy się znaleźli na tych terenach już po ich wyzwoleniu spod niemieckiej okupacji („Po innych [niż pięć wcześniej wymienionych w tekście — E.K.F.] osiedlach nie ma śladu; w miasteczkach i na wsiach nie mogą się pokazać żadni Żydzi, bo czyha w nich polski faszysta, który nie może wybaczyć Hitlerowi, że zniszczył tylko 99% białostockich Żydów, a nie całe 100%”²⁶). Opłakuje zamordowanych, a zaraz potem deklaruje wiarę w odbudowę i (prze)trwanie narodu żydowskiego, w jego ciągłość, w sprawiedliwość i ukaranie morderców, w konieczność stworzenia przez Żydów własnego państwa. W tej części tekstu Datner używa formy podmiotu zbiorowego, nie pozostawiając cienia wątpliwości, że przynależy do świata przez siebie przedstawianego i przemawia z jego środka — jest Żydem ocalałym z Zagłady i w żadnym razie nie jest autorem bezstronnym (cokolwiek mogłoby to w tym

21 Zob. s. 162.

22 Zob. s. 174.

23 Zob. s. 146.

24 Zob. s. 179.

25 Zob. s. 171.

26 Zob. s. 36.

przypadku znaczyć). Targające nim silne emocje odzwierciedla sposób, w jaki się wypowiada. Posługuje się krótkimi, nierzadko urywanymi zdaniem, jakby mówił na skróconym oddechu, nieledwie wykrzykiwał przez ściśnięte gardło i zaraz potem brakło mu tchu.

O stosunku autora do rekonstruowanej w tekście rzeczywistości wiele mówi również to, że napisał go w jidysz. Datner należał do dużej grupy żydowskich Polaków, którzy byli wielojęzyczni²⁷. Swobodnie władał w mowie i piśmie m.in. jidysz, polskim i hebrajskim. Wybór języka, nawet jeśli dokonał go — z pozoru — odruchowo, bezrefleksyjnie, można odczytywać jako swoistą deklarację złożoną przez Datnera (potwierdzał więź łączącą go z tymi, których losy odtwarza, swoją lojalność wobec zamordowanych?), biorąc bowiem pod uwagę, że w konsekwencji wymagał on od niego zachodu — zaraz po wojnie brakowało maszyn do pisania z hebrajską czcionką — wcale nie był tak oczywisty. To dlatego Datner najpewniej najpierw pisał tekst w transkrypcji łacińskiej, a dopiero później przepisywał go czcionką hebrajską (w zasobach ŻIH zachowały się maszynopisy rozdziałów 13, 15, 17–21 w łacinie, opatrzone datą wcześniejszą niż ta figurująca na tekstach złożonych w Archiwum Wojewódzkiej Komisji Historycznej w Białymstoku, będących podstawą niniejszej edycji²⁸).

W jednym z kilku artykułów zamieszczonych w „Księdze pamięci Białegostoku” wydanej bez mała czterdzieści lat po zakończeniu wojny Datner napisał: „Po latach, kiedy otworzyłem swój notatnik, w którym zapisywałem słowa bohaterów, wołanie o zemstę wciąż dzwoniło mi w uszach. Jak można pomścić ponad 100 000 Żydów, którzy zginęli w okręgu białostockim? Czy kiedykolwiek uda się nam wypełnić ich ostatnie życzenie? Być może najlepszą zemstą jest to, że my, którzyśmy przeżyli, jesteśmy tu, by opowiedzieć ich historię”²⁹. Losy ludności żydowskiej Białostockizny pod niemiecką okupacją Datner zaczął

27 Datner znał jedenaście języków.

28 Zob. odpowiednio: AŻIH, 301/1993, k. 2, 302/127, k. 203–207 [maszynopis z datą 17 września 1946]; 302/127, k. 200–202 [maszynopis z datą 7 października 1946]; 302/127, k. 198–100 [brak datowania]; 302/127, k. 179–197 [maszynopis z datą 23 października 1946]; 302/127, k. 354–356 [maszynopis z datą 27 października 1946]; 302/127, k. 357–362 [maszynopis z datą 1 listopada 1946]. Na temat datowania zob. dalej.

29 Zob. S. Datner, *Tragic Messages from the Last Jews*, w: *The Bialystoker Memorial Book*, New York 1982, s. 81 (tłumaczenie własne).

dokumentować jeszcze w czasie wojny³⁰, od tamtej pory nie ustawał w konstruowaniu opowieści na ich temat. Jej częścią jest niniejsza książka.

* * *

Zagłada Białegostoku i Białostocczyzny. Notatki dokumentalne Szymona Datnera to już ósma pozycja w serii „Wydanie Krytyczne Prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej”, ale pierwsza oparta na tekście nigdy wcześniej nieopublikowanym w postaci zwartej. Co najmniej pięć rozdziałów — nie udało się ustalić, czy dokładnie w takiej samej wersji jak tu drukowana — ukazało się w latach 1946–1947 w piśmie „Bialystoker Stimme” wydawanym w Nowym Jorku przez ziomkostwo białostockie, z którym Datner, z małymi przerwami, współpracował przez blisko cztery dekady — do końca lat siedemdziesiątych³¹.

Podstawę edycji stanowi jedenaście odrębnych jednostek archiwalnych opatrzonych takim samym tytułem i podzielonych na ponumerowane kolejno rozdziały, co potwierdza, że zostały one pomyślane jako przynależne do spójnej całości. Teksty znajdują się w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego pod sygnaturami: 301/1859 (Wprowadzenie oraz rozdziały od 1 do 11), 301/1992 (rozdz. 12), 301/1993 (rozdz. 13), 301/1994 (rozdz. 14), 301/1995 (rozdz. 15), 301/1996 (rozdz. 16), 301/1997 (rozdz. 17), 301/1998 (rozdz. 18), 301/1999 (rozdz. 19), 301/2000 (rozdz. 20) oraz 301/2001 (rozdz. 21). Wszystkie one mają postać maszynopisu w jidysz zapisanego czcionką hebrajską, natomiast rozdział 13 (301/1993) obejmuje także zapis w transkrypcji łacińskiej.

30 Temat ten omawia Helena Datner, zob. *eadem*, *Szymon Datner. Życie i praca*, s. 258–262.

31 „Bialystoker Stimme”, pismo w języku jidysz, od pewnego momentu we fragmentach także po angielsku, wydawane od 1924 r., ukazywało się co najmniej do początku lat dziewięćdziesiątych XX w. W zasobach polskich bibliotek nie zachowały się numery pisma z lat 1946–1948. W przygotowanej przez Szymona Datnera bibliografii jego artykułów tam zamieszczonych znalazły się tytuły pokrywające się z tytułami rozdziałów 6, 19, 20, 21 — odpowiednio — w nr. 244 z 1946 r. oraz numerach 245, 246 i 247 z 1947 r., a w nr. 243 z 1946 r. otwierająca przypuszczalnie cały ten cykl pięciostronicowa publikacja „Zagłada żydowskiego Białegostoku i okolicznych osiedli”, w której można się domyślać tekstu wprowadzenia do przyszłej książki; zob. Szymon Datner, *Prace drukowane* (źródła, artykuły) Szymona Datnera (Księga pamięci) w „Bialystoker Stimme” (Nowy Jork) [rękopis bibliografii artykułów z „Bialystoker Stimme” w jidysz], archiwum rodzinne; zob. też *Bibliografia prac Szymona Datnera*.

Poszczególne części sporządzono według stałego schematu. W prawym górnym rogu umieszczono nazwę Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Białymstoku, odręcznie uzupełniono ją o datę złożenia tekstu — 26 lipca 1946 r. w przypadku rozdziałów 1–11 i 28 listopada tego samego roku — gdy adnotacja dotyczyła rozdziałów 12–21) oraz o numer inwentarzowy nadany przez białostocki oddział Komisji³². Każdą jednostkę archiwalną — poza tą zawierającą rozdział 19 — zamyka napisane na maszynie zdanie „Przewodniczący Komisji Historycznej mgr M. Turek”, rozdział 21 sygnowany jest dodatkowo odręcznym podpisem autora. Wymienione tu adnotacje mają najpewniej charakter porządkowy, niezwiązany bezpośrednio z treścią pracy — odzwierciedlają po prostu logikę przyjmowania tekstów przez Komisję, dlatego zrezygnowaliśmy z ich powielania w edycji.

Przy wydaniu książki wykorzystano robocze przekłady poszczególnych rozdziałów złożone w Archiwum ŻIH (nie udało się ustalić czasu ich sporządzenia). Ich autorami byli Sara Arm (wstęp oraz rozdz. 1–11), Adam Bielecki (rozd. 12–18 i 21) oraz Julia Jakubowska (rozd. 19 i 20). Tekst przekładu do obecnej edycji sprawdziła z oryginałem Monika Adameczyk-Garbowska, ostateczny kształt nadała mu Eleonora Bergman.

Tekst Datnera, zgodnie z regułą przyjętą w serii, podajemy w wiernym przekładzie i w układzie przez niego zaproponowanym, zachowując podział na rozdziały. Korekty wprowadzone przez autora odnotowano w przypisach. Wszelkie ingerencje w treść oryginału podajemy w nawiasie kwadratowym, w nawiasach kwadratowych umieszczamy również oryginalną paginację dokumentów, na których opiera się edycja. W nielicznych przypadkach oczywistych omyłek autora (np. wpisania powojennej daty rocznej przy opisie wydarzeń z okresu okupacji niemieckiej) tekst skorygowano, informując o tym w odsyłaczu. Ujednolicono nazwiska, podając je w zapisie ustalonym w konfrontacji z innymi źródłami, w stosownych przypisach wskazano oboczności i brzmienie oryginalne. Pozostawiono natomiast zróżnicowaną wymowę imion — wymiennie jidyszową i polską — uznając, że ta niekonsekwencja cechuje język autora. O jego specyfice świadczą także liczne hebraizmy oraz nawiązania do kanonu literatury żydowskiej — objaśniono

32 Odpowiednio: 143/46, wszystkie kolejne — pod tym samym numerem: 187/46.

je w odsyłaczach do źródeł, dzięki nieocenionej pomocy Yale’a Reisnera, za co mu bardzo dziękujemy; dodano także ich transkrypcję łacińską według współczesnej wymowy sefardyjskiej. W trakcie redakcji zuniifikowano zapis liczebników oraz rozwinięto nazwy miesięcy w datach. Skróty literowe nazw urzędów, instytucji i organizacji zapisano bez kropek i wielkimi literami. Nazwy miejscowości podano w ich polskim brzmieniu. W tytułach prasowych wydawanych w jidysz wszystkie człony nazw zapisano dużą literą, jak w katalogu ŻIH.

Wszystkie przypisy, którymi opatrzone jest tekst Datnera, zostały przygotowane na potrzeby naszej edycji, dlatego też — inaczej niż we wcześniejszych książkach serii — umieściliśmy je u dołu odpowiednich stron. O ile nie zaznaczono inaczej, ich autorką jest historyczka Sylwia Szymańska-Smolkin.

Na użytek książki powstał *Słownik miejscowości* opracowany przez Eleonorę Bergman. Znalazły się w nim noty o ponad stu zamieszkałych przez Żydów skupiskach różnej wielkości, które należały do utworzonego przez Niemców latem 1941 r. okręgu białostockiego (Bezirk Białystok). Zawierają one ich nazwę i w miarę możliwości także jej wersję używaną przez ludność żydowską, informację o przynależności do powiatu (Kreis) w okresie niemieckiej okupacji, liczbie i/lub odsetku Żydów pośród ogółu mieszkańców — przed wojną i w czasie okupacji oraz najważniejsze fakty odnoszące się do przebiegu Zagłady. O niektórych lokalizacjach brak takich danych, co każdorazowo zaznaczono. Za zasadnicze źródło zarówno do sporządzenia listy miejscowości, jak i ich opisu posłużyły Bergman trzy wykazy skompletowane przez Datnera: „Encyklopedia miejscowości w Bezirk Bialistok”, „Zagłada skupisk żydowskich w okupowanej Polsce w tabelach (lista gett)”³³ oraz zaopatrzone w tabele tekst *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*. Jedynie ten ostatni został opublikowany³⁴, dwa pozostałe mają formę kartoteki, przetrwały w rękopisie w archiwum rodzinnym. Najwcześniej, choć nie wiadomo, kiedy dokładnie, Datner rozpoczął pracę nad „Encyklopedią miejscowości...”. Musiało

33 Tytuły nadane przez Helenę Datner. Lista obejmuje 797 gett.

34 Zob. S. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 4 (60), s. 3–50.

to nastąpić nie później niż w latach sześćdziesiątych (niewykluczone, że pod koniec lat czterdziestych lub w latach pięćdziesiątych), zebrany w niej materiał wykorzystał bowiem, przygotowując do druku *Eksterminację ludności żydowskiej...*, która ukazała się w 1966 r. Nie jest też jasne, kiedy przestał dołączać do „Encyklopedii...” fiszki o kolejnych miejscowościach i czy w ogóle podjął świadomie decyzję w tej kwestii. Z kolei „Zagładę skupisk żydowskich...” opatrzono datą 1970 r., z czego można ostrożnie wnosić, że wtedy Datner uznał ją za rzecz — na tamtym etapie — zamkniętą. Wszystkie trzy wskazane tu prace, choć przygotowywane przypuszczalnie w różnych okresach, wolno uznać za kontynuację planu stworzenia *Pinkas Pojln* nakreślonego zaraz po wojnie w gronie działaczy skupionych wokół CŻKH, a później podjętego przez pracowników Żydowskiego Instytutu Historycznego — sukcesora Komisji. Sytuują się one w nurcie zainicjowanym przez Tatianę Brustin-Berenstein w 1950 r., która postulowała, by opis Zagłady w poszczególnych miejscowościach rozpocząć od skrótego prezentowania w tabelach najważniejszych wydarzeń i koncentrować się na demografii³⁵. W zamyśle Datnera stanowiły one zaś — jak się wydaje — formę realizacji (częściowej w przypadku zakrojonej szerzej „Zagłady skupisk żydowskich...”) projektowanej przez niego monografii dziejów Żydów na Białostocczyźnie, innej — dodajmy — niż drukowany tu tekst, ale z nim niesprzecznej i podobnie jak on niedokończonych. Być może miały one po prostu pomóc autorowi zorganizować zgromadzoną wiedzę, a przy okazji wytyczyć porządek dalszych działań. Decydując się na dodanie do naszej publikacji not o miejscowościach Białostocczyzny zamieszkanymi przez Żydów, kierowaliśmy się przeświadczeniem, że dają one wgląd w założony przez autora zakres projektu, przy okazji dobrze obrazują także niektóre przyjęte przez niego założenia oraz cele, jakie mu przyświecały. W *Słowniku* podkreślono nazwy miejscowości stanowiące przedmiot relacji Datnera w *Zagładzie Białegostoku i Białostocczyzny*. Hasła uzupełniono także, korzystając ze studium Bohdana

35 Zob. T. Brustin-Berensztajn, *Zagłada skupień żydowskich w Polsce w świetle cyfr i dat*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego przy CK Żydów w Polsce”, marzec 1950, s. 17–18; więcej na temat zob. w tekście Heleny Datner, s. 297.

Wasiutyńskiego³⁶ i opracowania Tomasza Wiśniewskiego³⁷ oraz z informacji dostępnych w portalu <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci>.

Do edycji włączono również plany narysowane przez Roberta Chmielewskiego według koncepcji Eleonory Bergman. Dwa z nich wydrukowano po wewnętrznej stronie okładki — z lewej strony *Plan Białegostoku 1941–1943*, z prawej *Plan getta w Białymstoku 1941–1943*. Zaznaczono na nich miejsca istotne z perspektywy historii Żydów w Białymstoku w czasie niemieckiej okupacji (w tym takie, o których autor nie wzmiankuje w tekście). W książce zamieszczono też mapę *Okręg białostocki (Bezirk Białystok)*³⁸, na której zlokalizowano wszystkie miejscowości wymienione w *Słowniku*, tam także podkreślono nazwy skupisk, których wojennymi losami zajął się Datner w drukowanej tu pracy. Na mapie uwzględniono również miejscowości usytuowane poza granicami okręgu, o których wspominał Datner i z tego względu mimo swego położenia zostały opisane w *Słowniku*.

Osobnych rozstrzygnięć wymagało ustalenie tytułu publikacji. Sam autor nie przywiązywał najpewniej wielkiej wagi do sformułowania, które umieścił na pierwszej stronie pracy, skoro poczynawszy od rozdziału 12 wszystkie kolejne (z wyjątkiem 13, 15 i 18, w ogóle nieopatrzonych tytułem zbiorczym) połączył nazwą „Churbn Bialystok un umgegnť” (Zagłada Białegostoku i okolic). Przed dosłownym wykorzystaniem frazy „Walka i zagłada żydowskiego Białegostoku i prowincji białostockiej” powstrzymywało nas tymczasem przekonanie, że nie w pełni koresponduje ona z treścią tekstu przygotowywanego do edycji. Wbrew zapowiedzi Datner nie porusza w nim bowiem tematu walki, także o oporze napomyka zaledwie w kilku miejscach (być może po prostu zagadnienia te planował rozwinąć w dalszych rozdziałach). Wątpliwości co do pierwszego członu tytułu wynikały też z jego podobieństwa

36 Zob. B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX. Studium statystyczne*, Warszawa 1930.

37 T. Wiśniewski, *Bóznice Białostoczczyny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992.

38 Jako podstawa do opracowania planów i mapy posłużyły następujące źródła: https://pl.wikipedia.org/wiki/Bezirk_Białystok; https://pl.wikipedia.org/wiki/Getto_w_Bia%C5%82-ymstoku; http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/Plan_miasta_bialego-stoku-005_PLAN.jpg; http://maps.mapywig.org/m/City_plans/Central_Europe/PLAN_M_BIALEGOSTOKU_16.8K_c.1935.jpg; K. Stoll, *Di Herstellung der Wahrheit. Strafverfahren gegen ehemalige Angehörige der Sicherheitspolizei für der Bezirk Białystok*, Berlin–Boston 2012, s. 669.

do tytułu wcześniejszej publikacji Datnera (*Walka i zagłada białostockiego ghett*) — obawialiśmy się, że czytelnik może te pozycje utożsamić. Mierzyliśmy się również z określeniem „prowincja białostocka”, które odwołuje się do podziału administracyjnego wprowadzonego przez niemieckie władze okupacyjne — w książkach serii z zasady unikamy używania nomenklatury niemieckiej, chyba że jest to z jakiegoś powodu uzasadnione. Nie wydawało się nam, by tak było tym razem. Nie miałyśmy przy tym poczucia, że słowo „okolice” (Białegostoku), przywołane przez autora w drugiej wersji nagłówka, można uznać za odpowiednik „prowincji”. Za uprawnione uznaliśmy natomiast jego zastąpienie „Białostoczną”, zwłaszcza że Datner w latach czterdziestych, kiedy pisał po polsku, tego terminu właśnie używał, definiując obszar swoich badań (dziejów żydowskich mieszkańców Białostoczczyzny miała dotyczyć jego monografia³⁹, pośród zebranych przez siebie relacji wyodrębnił m.in. cykl „Materiały do partyzantki żydowskiej Białostoczczyzny”⁴⁰). Mimo wahań, śladem Datnera, skróciliśmy też „Zagładę żydowskiego Białegostoku” do „Zagłady Białegostoku”.

Do tytułu postanowiliśmy dodać drugi człon, by w nim zasygnalizować, że publikowany tekst nie stanowi zamkniętej całości, jest raczej szkicem, niekompletnym zarysem opracowania. Datnerowi udało się zrealizować planowane zamierzenie na tyle tylko, na ile mu pozwalał materiał, do którego tam i wtedy miał dostęp — w mniejszej niż wstępnie zakładał skali i wyrywkowo, a nie w sposób systematyczny, ale to wszystko składało się na dokumentację — stąd określenie „notatki dokumentalne”. Uznaliśmy, że czytelnikowi należy się ta informacja zwłaszcza ze względu na autora, który najpewniej nie uważał pracy w obecnym kształcie za gotową do druku (nie nam w każdym razie nie wiadomo, by sam podjął starania w tym kierunku, wskazuje na to także fakt, że nie opatrzył jej przypisami). Jeśli zadecydowaliśmy inaczej, poniekąd wbrew jego woli, to dlatego że jesteśmy przekonane o doniosłej wadze tego tekstu.

Już w czasie przygotowywania książki do druku w Archiwum ŻIH odnalazło się dalsze jedenaście rozdziałów monografii, oznaczonych

39 S. Datner, *Słowo od autora*, s. 31.

40 AŻIH, 301/1847, 301/2003, 301/3972, 301/4278, 301/6657.

numerami od 22 do 33⁴¹, część z nich także w wersji rękopiśmiennej; niektóre z nich — jak się również później okazało — Datner ogłosił drukiem w „Białystoker Stimme”⁴². O tym, że Datner planował włączyć je do opracowania, przekonuje zachowanie ciągłości ich numeracji z rozdziałami 1–21. Potwierdza to też tematyka tekstów — dotyczą one różnych aspektów historii białostockiego getta oraz martyrologii skupisk żydowskich na Białostocczyźnie (w Słonimie i Wołkowysku), ale i tytuł „drugiej” serii — „Churbn Bialistok” (Zagłada Białegostoku), który poprzedza każdorazowo nazwę właściwą rozdziału, a stanowi po prostu wyimek z tytułu części „pierwszej”. Odstępując od rozszerzenia obecnego wydania o odnalezione rozdziały, kierowaliśmy się przyjętą przez nas wytyczną, by w serii drukować w pierwszej kolejności teksty powstałe w kręgu pracowników i współpracowników Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej w okresie jej funkcjonowania.

41 Zob. rozdz. 22 „Fenigsztajn un Zelikowicz — di hienes fun bialistoker getto” (Fenigsztajn i Zelikowicz — hieny getta białostockiego); rozdz. 23 „Bazuchn in getto” (Odwiedziny w getcie); rozdz. 24 „Di tragedie fun di wołkowisker doktojrim” (Tragedia wołkowyskich lekarzy); rozdz. [25?] „Der szturem hot zich derneentert cu Bialistok” (Nad Białystok nadciąga burza); rozdz. 26 „Di lecte efentleche farzamlung far der nowember katastrofe” (Ostatnie otwarte zebranie poprzedzające listopadową katastrofę); rozdz. 27 „A dajez wert farsamt in getto” (Niemcy opuszczają getto); rozdz. 28 „Dos konfiskirn funem ajgntum un der farfal mit dr Chwat” (Konfiskata mienia i los doktora Chwata); rozdz. 29 „Ajn jor getto-lebn iz farboj” (Minął rok życia getta); rozdz. 30 „Di martir sztot Slonim un di opklangen in Bialistok getto” (Męczeństwo miasta Słonima i odgłosy w getcie białostockim); rozdz. 31/33 „Di erszte mord-akcje in Bialistok” (Pierwsza akcja zagłady w Białymstoku); rozdz. 32 „Di sibes culib welche iz Bialistok nicul geworn fun der nowember katastrofe” (Powody, dla których Białystok został oszczędzony w katastrofie listopadowej) (rozdział 32 zapewne początkowo był zatytułowany „Bialistoker getto in der cajt cwiszn dem churbn fun der prowinc un der erszter mord-akcje 2 II 1942 – 5 II 1943” — Getto białostockie w okresie pomiędzy zagładą prowincji a pierwszą akcją zagłady — odpowiednio: AŻIH, 303/127, k. 58–81; k. 130–142; k. 143–145; k. 146–153; k. 154–162; k. 93–95; k. 90–92; k. 82–89; k. 19–26, k. 104–117; k. 27–39 (zob. k. 439 [skanu]). Kolejność rozdziałów 27, 28, 29 i 30 nie była jeszcze ostatecznie przesądzona, obok tytułu każdego z nich bowiem Datner umieścił adnotację „może być” i podał inny numer rozdziału — odpowiednio 23, 24, 31 i 26. Z kolei maszynopis tekstu „Di erszte mord-akcje in Bialistok” zachował się w dwóch egzemplarzach. Pierwszy z nich oznaczono odręcznie jako rozdział 33, na drugim brak jakiegokolwiek adnotacji o numerze; zob. AŻIH, 302/127 — odpowiednio k. 44 i 104. Numer 33 został najpewniej przypisany omyłkowo, w każdym razie w zebranych w punktach notatkach do tekstu o tym samym tytule Datner określa go jako rozdział 31, zob. *ibidem*, k. 124.

42 W przygotowanej przez Szymona Datnera bibliografii jego artykułów zamieszczonych w „Białystoker Stimme” znalazły się tytuły pokrywające się z tytułami rozdziałów 22 i 32 (w ich drugiej wersji), opublikowane odpowiednio w nr. 255 z 1949 i nr. 279 z 1957 r.; zob. *Bibliografia prac Szymona Datnera*.

Z datowania rozdziałów 22–33 wynika tymczasem, że nawet jeśli zrab części z nich powstał wcześniej, to za gotowe Datner uznał je dopiero w latach 1949–1950, a zatem już po przekształceniu Komisji w Żydowski Instytut Historyczny (rozdział 23 Datner opisał jako „skończony i skorygowany” 8 sierpnia 1949 r.⁴³, z kolei 24 — jako zakończony w 1949 r., ale skorygowany 10 sierpnia 1949 r.⁴⁴). Na ostatecznej decyzji zaważyły również względy praktyczne. Do wydania drugiej części monografii Datnera planujemy przymierzyć się w najbliższej przyszłości.

* * *

Szymon Datner był człowiekiem wielu talentów, rozmaitych umiejętności dotyczących różnych, niekiedy bardzo odległych obszarów życia. Aktywność zawodową i społeczną prowadził na wielu polach. Przeglądając dziś choćby tylko tę część materiałów, które w formie spuścizny trafiły po jego śmierci do Archiwum ŻIH, trudno się oprzeć wrażeniu, że w swojej działalności zawodowej był niestrudzony, tak jakby dysponował niespożytą wprost energią. Bez wątpienia był człowiekiem nieprawdopodobnej pracowitości. Był osobny, wyraźnie preferował współpracę nad stowarzyszenie się (do ruchu Haszomer Hacair, z którym mocno sympatyzował przed wojną, nigdy nie należał, z Centralną Żydowską Komisją Historyczną zaraz po wojnie współpracował zaledwie w charakterze korespondenta⁴⁵). Łączył w sobie temperament praktyka społecznego — działacza i organizatora, z powołaniem badacza, intelektualisty, powodowanego potrzebą, by rozumieć i wyjaśniać świat, w tym celu gromadzącego i analizującego źródła. O tym pierwszym świadczą liczne zaangażowania Datnera nakierowane m.in. na odbudowę życia żydowskiego zaraz po wojnie i Zagładzie, upamiętnienie zamordowanych Żydów, rozliczenie winnych ich śmierci, edukowanie i popularyzowanie wiedzy o żydowskiej tradycji, także religijnej. O drugim zaś — obszerna bibliografia jego prac, przedrukowana w tej książce. Jej zrab, zestawiony

43 AŻIH, 302/127, k. 142.

44 *Ibidem*, k. 145.

45 Zob. AŻIH, 303/XX/319, listy płac za czerwiec, lipiec, sierpień, wrzesień, październik, listopad, grudzień 1945, k. 1, 3, 5, 7, 8, 10, 11.

przez autora, na użytek niniejszego wydania został uzupełniony przez Helenę Datner.

Pracy Datnera towarzyszy obszerny szkic biograficzny jemu poświęcony napisany przez Helenę Datner, historyczkę i socjolożkę. Życiorys Datnera odtwarza ona w porządku chronologicznym, organizowanym przez wydarzenia wielkiej — pod względem zasięgu oddziaływania — historii i polityki, w rytm zaangażowań samego Datnera, przede wszystkim zawodowych i społecznych, wreszcie jego zatrudnień wewnątrz społeczności żydowskiej i na zewnątrz niej, jak to autorka określa — po „tej” i „tamtej” stronie. Do spisania losów Datnera przystąpiła, wedle własnej deklaracji, „z najlepszą wolą [ich] poznania”, „z szacunkiem, starając się zrozumieć wszystkie jego decyzje, również te, których wolałaby, żeby nie podejmował”, z „podziwem dla jego postawy i szacunkiem dla jego osobności, niekoniecznie przez niego wybranej”⁴⁶. Zadanie to podjęła jako badaczka społecznej historii Żydów w Polsce, w szczególności po II wojnie światowej, i antysemityzmu, lecz także jako córka Datnera i siostra jego dwóch córek zamordowanych w czasie wojny, których w związku z tym nigdy nie miała szansy poznać. Podczas pracy nad artykułem korzystała z wyuczonego warsztatu. W trakcie kwerend archiwalnych i bibliotecznych wyłuskiwała fakty dotyczące Datnera, szukała też informacji pozwalających odtworzyć szerszy kontekst — przede wszystkim społeczny i polityczny, w ramach którego on funkcjonował. Posiłkowała się przy tym również własną pamięcią i wspomnieniami, dostępem do archiwum rodzinnego (z niego zaczerpnięto kilkanaście zdjęć ilustrujących tekst), które pomagały jej zrozumieć — nieproste zapewne, jak w przypadku większości ocalałych — sprawy rodzinne relacjonowane tu przez nią sporadycznie tylko i bardzo powściągliwie. Czytając tekst, poznajemy zatem Datnera nauczyciela i antropologa, esperantystę, syjonistę, męża i ojca (jedynie przed wojną), więźnia getta i partyzanta, przewodniczącego gminy żydowskiej, ale nade wszystko białostoczanina, ocalałego z Zagłady i jej badacza. Lektura szkicu Heleny Datner o Szymonie Datnerze nieodparcie nasuwa myśl o strukturalnym podobieństwie pozycji, jaką ona jako autorka i on jako autor zajmują wobec podmiotu/przedmiotu

46 Zob. H. Datner, *Szymon Datner. Życie i praca*, s. 218.

swoich rozważań. Oboje na różne sposoby są uwikłani w światy przez siebie przedstawiane, piszą z ich wnętrza, o sprawach dla nich zasadniczej wagi, on — historyk i ocalały (*survivor historian*), ona — badaczka badacza (jego spuścizny i jego życia), który jest jej ojcem. Oboje korzystają przy pisaniu z wszelkich dostępnych im źródeł, w tym własnego doświadczenia — świadków i uczestników portretowanych zdarzeń, które wyposażyło ich w wiedzę trudno dostępną, często niemożliwą do znalezienia gdzie indziej. Unikają przy tym mówienia o sobie, co nie oznacza, że stronią od wyrażania własnych emocji. Wydaje się, że w pełni świadomie odrzucają paradygmat bezstronności historyka, bo w zderzeniu z rzeczywistością, o której piszą, trudno go obronić, chyba że za cenę reprodukcji treści społecznie uprawnionych, za to ogólnie znanych. Tymczasem oboje piszą o doświadczeniu mniejszości, wypowiadają się niejednokrotnie w kontrze do tego, co większość w związku z nią myśli i czego od nich — autorów — oczekuje. To, co mówią, nierzadko godzi w prawdy powszechnie przyjmowane za pewnik. Oboje dokumentują, on — dzieje Żydów Białostocczyzny, w szczególności Zagłady, uwzględniając udział w niej nieżydowskich sąsiadów; ona — życie Datnera i jego wkład w historiografię Żydów w Polsce, który nie został dotychczas dostatecznie opisany...⁴⁷

Ewa Koźmińska-Frejłak

47 W niniejszej edycji nie zajęliśmy się szczegółowo recepcją tekstu tu prezentowanego ani — w ogóle — prac Datnera. Kwestię tę rozważa osobno gdzie indziej Helena Datner, zob. eadem, *Immediately after the War the Picture Was Complete: Szymon Datner's Narrations on the Holocaust*, w: *Breaking the Frame. New School of Polish-Jewish Studies*, red. I. Grudzińska-Gross, K. Matyjaszek, przedmowa J.T. Gross, Berlin–New York 2022. W tym miejscu należy zaznaczyć nieocenione zasługi historyczki Katrin Stoll dla odzyskania pamięci o badaniach prowadzonych przez Szymona Datnera, jego szerokiej działalności dokumentacyjnej i społecznej oraz twórczości nie tylko naukowej.

SZYMON DATNER

**ZAGŁADA
BIAŁEGOSTOKU
I BIAŁOSTOCCZYZNY.
NOTATKI
DOKUMENTALNE**

Praca napisana przez dr. Szymona Datnera
poświęcona pamięci 200 tysięcy Żydów
z województwa białostockiego¹,
wymordowanych przez Niemców!

1 Szymon Datner pisał o województwie białostockim w granicach sprzed 1939 r., w którego skład wchodziły m.in. powiaty grodzieński i wołkowyski, w 1945 r. włączone do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej.

[1]

ZAMIAST WSTĘPU!

Białystok!

Mój zniszczony dom!

Twoje groby i ruiny oplakuję suchymi oczyma i skamieniałym sercem.

Szczęśliwi ci, co jeszcze mogą płakać, szczęśliwi ci, których serca pękają z bólu i męki.

Widzę Białystok!

I wydaje się, jakby to było dopiero wczoraj.

Twoje gwarne ulice, pełne ludzi, kipiące żydowską energią.

Z twoimi szlachetnymi i pięknymi kobietami.

Z twoimi dumnymi przedstawicielami i działaczami społecznymi.

Z twoimi zbuntowanymi robotnikami.

Twoja młodzież, radosna, przedsiębiorcza, która od zawsze marzyła, by cały świat zmienić i by naród żydowski zrównać ze wszystkimi narodami.

Widzę siedem czy osiem tysięcy uczniów, jak zapełniają hebrajskie i żydowskie gimnazja: Druskina², Gutmana³, Społeczne⁴, Zeligmana⁵, dziesiątki szkół podstawowych, chederów, jesziw, talmud-tor⁶.

Żydowski teatr w „Palace”⁷.

- 2 Gimnazjum koedukacyjne założone przez Dawida Druskina w 1911 r. przy ul. Piłsudskiego 11/4. Od 1924 r. mieściło się przy ul. Szlacheckiej 24. Była to szkoła o profilu humanistycznym z polskim językiem wykładowym. Gimnazjum posiadało pełne prawa szkół państwowych; zob. *Szlak dziedzictwa żydowskiego w Białymstoku. Przewodnik historyczny*, Białystok 2008, s. 21; ks. W. Jemielity, *Szkoły żydowskie, średnie i zawodowe w Białymstoku w latach 1919–1939*, „Białostocczyzna” 1994, nr 3 (35), s. 50.
- 3 Gimnazjum koedukacyjne dr. Salomona Gutmana, założone w 1915 r. Od 1926 r. znajdowało się przy ul. Pałacowej 2. Do 1918 r. językiem nauczania był język niemiecki, następnie język polski. Szkoła miała profil humanistyczny (filologiczny). Gutman był właścicielem gimnazjum i jego pierwszym dyrektorem (1915–1922). Zob. *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych*, Warszawa–Lwów 1926, s. 85 (cyt. za: <https://sztetl.org.pl/en/node/139856>); *Spis nauczycieli szkół wyższych, średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, red. Z. Zagórowski, Warszawa–Lwów 1924, s. 228.
- 4 W oryginale nazwa „Społeczne” po polsku. Mowa tu o Gimnazjum Hebrajskim założonym w 1919 r., które od 1928 r. mieściło się przy ul. Sienkiewicza 79. Jego założycielami byli M. Kacnelson, M. Kaplan, L. Kahane i L. Pat, funkcjonowało ono jako szkoła społeczna. Gimnazjum nie należało do żadnej sieci szkolnej. Szkoła miała profil neohumanistyczny. Nauczanie odbywało się wyłącznie po hebrajsku poza lekcjami historii Polski i języka polskiego. W 1934 r. gimnazjum otrzymało prawa publiczne. Szymon Datner pracował tam w latach 1928–1939, jako nauczyciel wychowania fizycznego. Wspomina on szkołę w artykule *Hebrew Gymnasium*, w: *Der Bialystoker Yizkor Buch/The Bialystoker Memorial Book* (dalej jako *The Bialystoker Memorial Book*), red. Y. Shmulevitch, New York 1982, s. 129; zob. H. Majecki, *Oświata żydowska na Białostocczyźnie w okresie międzywojennym*, „Białostocczyzna” 1998, nr 1 (49), s. 52; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 12, *Spis nauczycieli szkół wyższych...*, s. 229.
- 5 Gimnazjum koedukacyjne Józefa Zeligmana o profilu humanistycznym, założone w 1918 r. przez „I-sze Zrzeszenie Nauczycieli w Białymstoku” przy ul. Sienkiewicza 4. Właścicielami byli Zeligman (dyrektor szkoły), Józef Lebenhaft i Józef Dereczyński. Początkowo w szkole nauczano w języku rosyjskim, który stopniowo usuwano i w 1921 r. nauka we wszystkich klasach była prowadzona po polsku. W szkole odbywały się również zajęcia z religii katolickiej, chodzili do niej także nie-Żydzi. Placówkę uważano za jedną z najlepszych szkół prywatnych w Białymstoku. Z czasem uzyskała prawa gimnazjum państwowego; zob. *Spis nauczycieli szkół wyższych...*, s. 228; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 14; W. Jemielity, *Szkoły żydowskie...*, s. 50.
- 6 Talmud-tora (hebr. nauczanie Tory) — religijna szkoła elementarna dla ubogich dzieci i sierot, których nie było stać na opłacanie nauki u prywatnych nauczycieli. W Białymstoku prywatna szkoła stowarzyszenia „Talmud Tora” mieściła się przy ul. Pięknej 11; zob. *Księga adresowo-handlowa m. Białegostoku na 1932/1933 rok*, s. 58.
- 7 Teatr Palace został założony w 1912 r. przy ul. Kilińskiego 6. Była to sala wynajmowana na przedstawienia, koncerty, odczyty itp. Odbywały się tam również wydarzenia sportowe; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 7. Od początku lat trzydziestych XX w. w teatrze Palace działała stała trupa teatralna; zob. S. Zak, *The Jewish Theater 1919–1939*, w: *The Bialystoker Memorial Book*, s. 34.

Sławne wieczory „Gilarino”⁸.

Bale „Linas Hacedek”⁹ i „Linas Chojlim”¹⁰.

„Makabi”¹¹ i „ISK”¹², wreszcie zjednoczeni odwieczni rywale¹³.

Oddział straży pożarnej „BOSO”¹⁴.

Bale purimowe i obchody Lag ba-omer¹⁵.

Aktywnie działające partie polityczne różnych kierunków: syjoniści, komuniści, bundowcy, folkiści, agudowcy, WIZO i bezpartyjni.

Tętniąca życiem gmina żydowska z jej burzliwymi posiedzeniami, z „pryncypialnymi” dyskusjami i pompatycznymi deklaracjami poszczególnych frakcji, namiastka żydowskiego państwa we wszystkich szczegółach.

Stowarzyszenia zawodowe, zdyscyplinowane i odpowiedzialne.

- 8 Teatr Miniatur Gilarino — teatrzyk rewiowy założony w 1926 r. przy ul. Sienkiewicza 5. Nazwa pochodzi z hebrajskiego i oznacza „radość i śpiew”. Teatr prowadzili Wiktor Bubryk (reżyser dramatyczny) i Oskar Rozanecki (malarz i scenograf Teatru Palace). Teatr wystawiał miniatury Szolema Alejchema, Szaloma Asza i innych; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 14; AŻIH, Spuścizna Szymona Datnera (dalej Spuścizna Datnera), S/340/138, b.p.
- 9 Oddział białostocki towarzystwa dobroczynnego Linas Hacedek został założony w 1885 r. z inicjatywy dr. Józefa Chazanowicza. Linas Hacedek udzielało pomocy medycznej ubogim Żydom, a w okresie międzywojennym pacjentom bez różnicy wyznania. W Białymstoku główny budynek i centrala znajdowały się przy ul. Różańskiej 3. Stowarzyszenie kontynuowało działalność podczas okupacji sowieckiej i niemieckiej; zob. T. Wiśniewski, *Bractwo Dobroczynne Linas Hacedek w Białymstoku w latach 1855–1939*, „Białostocczyzna” 1988, nr 3/4 (12), s. 14–21; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 16.
- 10 Oddział białostocki stowarzyszenia dobroczynnego Linas Chojlim powstał w 1893 r. przy ul. Zamenhofs 19; działał do 1943 r. W ramach stowarzyszenia w Białymstoku funkcjonowała bezpłatna klinika, gdzie lekarze przyjmowali ubogich pacjentów i gdzie wydawano bezpłatnie lekarstwa; zob. *The Bialystoker Memorial Book*, s. 4; *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 16.
- 11 Grupa sportowa Makabi w Białymstoku została utworzona w 1918 r.; zob. P. Ginzburg, *The Jewish Sports Movement*, w: *The Bialystoker Memorial Book*, s. 31.
- 12 Skrót nazwy Żydowski Klub Sportowy; zob. *ibidem*.
- 13 W 1935 r. rywalizujące ze sobą kluby sportowe Makabi i ISK połączyły się i działały pod nazwą ISK-Makabi; zob. *ibidem*, s. 32.
- 14 Białostocka Ochotnicza Straż Ogniowa, od 1918 r. jej komendantem był Izaak Markus.
- 15 Lag ba-omer (hebr. trzydziesty trzeci dzień odliczania omeru) — radosne półświęto w trakcie siedmiu tygodni smutku pomiędzy Pesach a Szawuot; w szkołach jest to dzień wycieczek w teren.

Żydowskie gazety bogate w treści i wielobarwne: „Dos Naje Lebn”¹⁶ i „Białystoker Expres”¹⁷.

Białostockie stowarzyszenie esperantystów.

Różnego rodzaju organizacje społeczne, stowarzyszenia rzemieślnicze, kupieckie, pracownicy handlu, właściciele domów, przemysłowcy.

Białostocka izba rzemieślników i tkaczy najemnych.

Białostoccy muzycy, kantorzy, malarze i grawerzy.

Białostoccy rabini, lekarze, adwokaci i nauczyciele.

Gdzie jesteś, Białystoku?!

Miasto 50 tysięcy Żydów, z których każdy bez wyjątku był całym światem, przenoszącym góry¹⁸.

Gdzie jesteś, Białystoku?!

Potężne źródło¹⁹.

Z twoją energią zrywającą brzegi, duchem przedsiębiorczości i inicjatywą, z twoim dumnym przywiązaniem do narodu, twoją wiernością żydostwu, z twoim upartym dążeniem do postępu i realizacji ideałów dobra.

[2] Gdzie jesteś?

Martwa cisza panuje na twoich ulicach, puste są place i rynki. Trawa rośnie tam, gdzie były Wielka Synagoga²⁰ i duże bloki mieszkalne.

16 „Dos Naje Lebn” („Nowe Życie”) — dziennik w języku jidysz wychodzący w Białymstoku w latach 1919–1931. Od 1929 r. jego redaktorem był Pesach Kaplan, przez pewien czas funkcję redaktora odpowiedzialnego pełnił J. Rubinlicht; wydawcą był Aron Albek; zob. M. Fuks, *Prasa żydowska w Białymstoku (1918–1939)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 246.

17 Właśc. „Unzer Białystoker Expres” („Nasz Ekspres Białostocki”) — dziennik w języku jidysz wychodzący w Białymstoku w latach 1934–1939 w nakładzie 2400 egzemplarzy. Jego poprzednikiem w latach 1931–1934 był „Białystoker Jidiszer Kurier”. Jego redaktorami byli Mosze Wysocki i Hersz Kazar, wydawcą — Oszer Trzonowicz; zob. *ibidem*, s. 245.

18 W oryginale *oker harim* (hebr.) — uczony o umyśle analitycznym, zdolny do objaśnienia wielkich idei w zrozumiałym sposób (Talmud Babiloński, Berachot 64a).

19 W oryginale *[ka]maajan hamitgaber* (hebr.) — źródło mocy, talmudyczne odniesienie do kogoś o nieskończonym zasobie wiedzy i energii (Miszna Awot 2, 8).

20 Wielka Synagoga stała przy ul. Bóżniczej 17 (obecnie ta ulica nie istnieje, w tym miejscu jest skwer na tyłach ul. Suraskiej). Została zbudowana w latach 1909–1913 w stylu mauretańsko-bizantyjskim według projektu S.J. Rabinowicza. 27 czerwca 1941 r. zapędzono do niej kilkuset żydowskich mieszkańców miasta i spalono; zob. przyp. 56. W miejscu, gdzie stała synagoga, w 1995 r. odsłonięto pomnik w kształcie spalonej kopuły i tablicę pamiątkową z napisem „Święty nasz wspaniały przybytek stał się pastwą ognia, 27 czerwca 1941 r. 2000 Żydów niemieccy mordercy spalili w nim żywcem”; zob. *Szlak dziedzictwa żydowskiego...*, s. 31;

Rzadko napotkasz żydowską twarz, nie ma śmiechu małych łobuziaków, nie ma czarnych oczek twoich Moszków, Szlomków, Dawidków, małych Rywek.

Jak ślepcy patrzą ruiny pustymi oknami z obu stron ulicy Lipowej i Sienkiewicza²¹, starty z powierzchni ziemi szul-hojf²², zrujnowana cała dzielnica.

Ach, jak samotne jest miasto niegdyś tak ludne²³.

Gdzie jesteście, żydowskie gminy Łomży, Zambrowa, Ostrołęki, Wysokiego Mazowieckiego, Nuru, Drohiczyzna, Grodna, Wołkowska, Augustowa, Prużany, Hajnówki, Milejczyc, Kleszczel, Bielska, Narewki, Białowieży, Ostrowa, Zaręb Kościelnych, Gródka, Świsłocza, Wasilkowa, Supraśla, Choroszczy, Sokół, Sokółki, Krynek, Kuźnicy, Brzostowicy, Zabłudowa, Rutek, Orli, Bociek, Sokołowa, Tykocina, Kolna, Wizny, Knyszyna, Suchowoli, Jasionówki, Grajewa, Goniądz, Trzciannego, Korycina, Janowa i jeszcze dziesiątek kwitnących do niedawna żydowskich osiedli?!²⁴

Wegetuje 70 Żydów w Bielsku, 30 w Wysokiem Mazowieckiem, 15 w Zambrowie, 30 w Suwałkach, 40 w Ostrowi i „króluje” Białystok ze swymi 900–1000 Żydami²⁵.

T. Wiśniewski, *Bóźnie Białostocczyzny. Żydzi w Europie Wschodniej do roku 1939*, Białystok 1992, s. 136; <http://szlak.uwb.edu.pl/historia.html> (dostęp 19 czerwca 2023 r.).

- 21 Zob. plan miasta na wewnętrznej stronie okładki. W okresie międzywojennym ul. Lipowa nosiła nazwę Marszałka Piłsudskiego; po 1945 r. wrócono do dawnej nazwy. Obydwie ulice wyznaczały odpowiednio południowo-zachodnią i południowo-wschodnią granicę getta, pozostając poza jego obrębem.
- 22 Dosłownie dziedziniec synagogalny, przy którym są też inne budowle związane z kultem, np. szkoły, sale modlitwy poszczególnych grup wiernych, sąd rabinacki itd.; zespół synagogalny; w Białymstoku nazwą „szul-hojf” (Szulhojf) obejmowano zwyczajowo także otaczający synagogę kwartał zabudowy.
- 23 Nawiązanie do Lamentacji (Lm 1, 1).
- 24 Gdzie indziej Datner wymienia prawie 90 gmin żydowskich i miejscowości w okręgu białostockim, w których mieszkali Żydzi; *idem*, *Eksterminacja ludności żydowskiej w okręgu białostockim*, „Biuletyn ŻIH” 1966, nr 4 (60), tabele 2–8, s. [32–50].
- 25 Ewa Rogalewska podaje w swojej pracy, że według Wydziału Ewidencji i Statystyki CKŻP w 1946 r. w Białymstoku znajdowało się 1439 Żydów (166 osób przetrwało w obozach, 353 osoby przeżyły w ukryciu i oddziałach partyzanckich, 920 osób przeżyło wojnę w Związku Radzieckim. W połowie 1946 r. liczba ta wzrosła do prawie 1600 osób, by w końcu 1947 r. zmniejszyć się do poniżej 600 osób; *eadem*, *Getto białostockie. Doświadczenie Zagłady — świadectwa literatury i życia*, Białystok 2013, s. 59. Joanna Sadowska podaje liczbę 194 Żydów, którzy przetrwali w mieście, i 84 osoby w powiecie białostockim. W listopadzie 1944 r. Związek

Po innych osiedlach nie ma śladu; w miasteczkach i na wsiach nie mogą się pokazać żadni Żydzi, bo czyha w nich polski faszysta, który nie może wybaczyć Hitlerowi, że zgładził tylko 99% białostockich Żydów, a nie całe 100%²⁶.

Zgłiszcza i groby!

Nad brzegami Białej, Bugu, Niemna, Narwi, usiedliśmy i płakaliśmy²⁷ nad krwią naszego ludu, która spłynęła jak woda.

A jednak!

Na macewie 65 tysięcy Żydów z białostockiego getta wyryliśmy:
Naród żydowski żyje!²⁸

Gmin Żydowskich Województwa Białostockiego miał w rejestrze 1026 osób — 350 w Białymstoku, ale jedynie 40 z nich to byli dawni mieszkańcy Białegostoku; *eadem*, *Spółeczność żydowska w Białymstoku w latach 1944–1950*. „Kwartalnik Historii Żydów” 2015, nr 3, s. 515–516.

- 26 Datner pisał, że po odejściu wojsk polskich i rosyjskich na Zachód zaczęły przychodzić od końca 1944 r. meldunki o mordach dokonywanych na pojedynczych Żydach i ich grupach; od grudnia do lutego 1945 r. zamordowano tylko w powiecie bielskim 11 Żydów, a dwóch raniono, opracowanie ze stycznia 1952; AŻIH, S/340, sygn. 129, rkps. David Engel wskazuje, że na przełomie 1944 i 1945 r. prowincja białostocka była znaczącym miejscem ataków na Żydów. Brak dokładnych danych na temat liczby zabitych — niezidentyfikowany raport z lutego 1946 r. podaje liczbę 38 ofiar śmiertelnych w okresie między listopadem 1944 a grudniem 1945 r., a według raportu Ministerstwa Administracji Publicznej w marcu 1945 r. w Białymstoku oficjalnie odnotowano 21 ofiar przemocy antyżydowskiej (zabitych i rannych), a kwietniu 1946 r. zaś 3 ofiary śmiertelne. Również Nachman Blumental pisze o bardzo silnym antysemityzmie w Białymstoku po wojnie i dziesiątkach zabitych; zob. D. Engel, *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944–1946*, „Yad Vashem Studies” 1998, nr 26, s. 50, 52–53; N. Blumental, *Darko szel Judenrat. Teudot mi-geto Bialystok*, Jeruzsala'im 1962. Wedle Juliana Kwieka województwo białostockie zajmowało czwarte, po lubelskim, kieleckim i rzeszowskim miejsce pod względem zabójstw Żydów; w roku 1945 zginęło tam 72–77 osób; zob. *idem*, *Nie chcemy Żydów u siebie. Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*, Warszawa 2021, s. 214 — przyp. Heleny Datner (dalej przyp. H.D.).

- 27 Nawiązanie do Psalmu 137, 1: Nad rzekami Babilonu.

- 28 Pomnik odsłonięto w drugą rocznicę zagłady getta białostockiego, 16 sierpnia 1945 r., na cmentarzu żydowskim przy ul. Żabiej. Widniał na nim napis w jidysz: „Pamięci 60 000 żydowskich braci z getta białostockiego zamordowanych przez Niemców — poświęca resztką pozostałych przy życiu Żydów”, a poniżej z boku zacytowano w języku hebrajskim „Am Israel Chaj” (Naród Izraela Żyje). Drugim upamiętnieniem był obelisk wzniesiony w trzecią rocznicę wybuchu powstania, w roku 1946, zniszczony, jak wszystkie upamiętnienia, w 1971 r. wraz z likwidacją cmentarza gettowego; S. Datner, *The Sacred Zabia Cemetery*, w: *The Bialystoker Memorial Book*, s. 127. Obelisk zakopano na terenie pobliskiego przedszkola, został on odrestaurowany i uroczystie odsłonięty 16 sierpnia 1993 r.; zob. T. Wiśniewski, *Cmentarze żydowskie w Białymstoku*, „Studia Podlaskie” 1989, t. 2, s. 390; E. Rogalewska, *Getto białostockie...*, s. 38. Trzecim pomnikiem był okazały oheł, wzniesiony w 1948 r., poświęcony bojownikom getta i partyzantom z największego oddziału partyzanckiego „Forojs” (Naprzód); I. Górską i in., *Cmentarze w Białymstoku*, Białystok 2022, s. 436 — przyp. H.D.

Wierzmy pełnią wiary²⁹ w całkowite przyszłe odnowienie naszego narodu.

Wierzmy w sprawiedliwość mimo wszystko.

Wierzmy, że naród niemiecki-morderca zostanie ukarany za bezprzykładne zbrodnie.

Wierzmy pełnią wiary, że z popiołu naszych spalonych braci jak feniks powstanie do nowego życia nasz naród.

Nie wierzymy jednak w łaskę narodów i jesteście zmęczeni apelowaniem do ich człowieczeństwa i przypominaniem, co nam zawdzięczają. Wcześniej czy później przypomną oni sobie i nam, że jesteście inni, że jesteście gośćmi, a goście nie powinni „nadużywać” gościnności.

Wierzmy pełnią wiary, że możemy, musimy i odbudujemy własnymi rękami własne życie, we własnym domu.

Mimo najstraszniejszej katastrofy, jaką przeżyliśmy, mimo przesładowań i udręk, które może czekają nas jeszcze w przyszłości, będziemy kontynuować ten „grzech”, ten jedyny „grzech”, za który wczoraj zginęło 6 milionów Żydów, a wśród nich 200 tysięcy naszych białostockich braci. Będziemy rozsiewać „grzech” bycia Żydami i życia po żydowsku.

Bo dla nas nasza żydowskość nie jest jakąś złą przypadłością, lecz zaszczytem i powodem do dumy.

I dlatego zakładamy łańcuch łączący nas z tymi, z których udręczonych rąk się ześlizgnął i którzy wczoraj odeszli. I troszczymy się o to, aby znalazły się ręce, które nałożą go jutro.

Łańcuch nie został zerwany...

I nie zostanie³⁰.

29 Nawiązanie do trzynastu zasad obejmujących podstawy judaizmu, sformułowanych przez wielkiego myśliciela żydowskiego Majmonidesa (1135–1204); dwunasta z nich głosi: Wierzę pełnią wiary w przyjście Mesjasza.

30 W oryginale *od lo nitka haszarszeret... wegam lo tinatek* (hebr.) — nawiązanie do tradycji literackiej, złotego łańcucha wiążącego pokolenia, sztuki Icchoka Lejbusza Pereca pod tym tytułem.

Zasadniczą część książki stanowi tekst Szymona Datnera „Der kamf un churbn fun jidysz Bialistok un bialistoker prowinc” (Walka i zagłada żydowskiego Białegostoku i białostockiej prowincji), wcześniej niepublikowany w postaci zwartej. Pracy Datnera towarzyszy obszerny szkic biograficzny jemu poświęcony napisany przez Helenę Datner, historyczkę i socjolożkę, córkę Datnera i siostrę jego dwóch córek zamordowanych w czasie wojny, których w związku z tym nigdy nie miała szansy poznać. Lektura szkicu Heleny Datner o Szymonie Datnerze nieodparcie nasuwa myśl o strukturalnym podobieństwie pozycji, jaką ona jako autorka i on jako autor zajmują wobec podmiotu/przedmiotu swoich rozważań. Oboje na różne sposoby są zaangażowani w światy przez siebie przedstawiane, piszą z ich wnętrza, o sprawach dla nich zasadniczej wagi, on — historyk i ocalały, ona — badaczka badacza (jego spuścizny i jego życia), który jest jej ojcem. Oboje korzystają przy pisaniu z dostępnych im źródeł, w tym własnego doświadczenia świadków i uczestników portretowanych zdarzeń. Wydaje się, że w pełni świadomie oboje odrzucają paradygmat bezstronności historyka, bo w zderzeniu z rzeczywistością, o której piszą, trudno go obronić, chyba że za cenę reprodukcji treści społecznie uprawnionych, za to ogólnie znanych. Tymczasem oboje piszą o doświadczeniu mniejszości, wypowiadają się niejednokrotnie w kontrze do tego, co większość w związku z nią myśli i czego od nich — autorów — oczekuje. Oboje dokumentują, on — dzieje Żydów Białostoczczyzny, w szczególności Zagłady, uwzględniając udział w niej polskich sąsiadów, ona — życie Datnera i jego wkład w historiografię Żydów w Polsce, który nie został dotychczas dostatecznie opisany...

Ewa Koźmińska-Frejłak